

तत्त्वंपदार्थोपच्छति भूतेति कर्तारं ईश्वरमेव संतं कालस्य पूर्वोदात्तश्रुत्युक्तस्य शयानसंजिहानोत्तिष्ठत्संचरद्रूपको जीवस्य ज्ञानेन शयानत्वादिधर्मज्ञानेन निष्ठाअंधंतमआदिरूपप्राप्तिः संजातास्य तं कालज्ञानेन निष्ठितं ईशोपि अविद्यया जीवतांगतः केन धर्मेण कोदृशं भावमश्रुत इति प्रश्नार्थः तत्त्वमस्यादिवाक्याभ्येतु प्रसिद्धमेव जीवब्रह्माभेदमनुवदति प्रष्टा कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति आथर्वणे एकवि ज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रसिध्यनुवादवत् ब्राह्मणो ब्रह्मबुभुषुर्धर्माधर्माभ्यामुक्तिमिच्छन् ॥ ९ ॥ सर्वज्ञः ब्रह्मज्ञः ॥ १० ॥ भूतग्रामकर्तुः स्वरूपं तावदाह अनाद्यंतमिति दिव्यं योतमानं चिन्मात्रं ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशू न्यवस्तु अपेक्षेः प्राक्संप्रवर्तते मायाशबलात् जगदाद्यंत रूपाद्यवच्छिन्नत्वात् अनाद्यंतमिति अजं अजरं अव्ययमिति यास्कोक्तान् जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति चेति षट् भावविकारांश्चितौ नि षेधति अतएव ध्रुवं अविकारं अप्रतर्क्य कारणं हिकार्येणानुमीयते न चैतत्तथा अतएवाविज्ञेयं तत्तेरप्यविषयः कथं तर्हि दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्यति श्रुतिर्ब्रह्मणो बुद्धिगम्यत्वमाह उच्यते स्वमुखस्य स्वदृश्यत्वं यथा दर्पण द्वारानस्यतः एवं ब्रह्मणोपि धीप्रतिबिंबितस्य धियो दृश्यत्वेनैव दृश्यत्वं न स्यत इति गृहाण कारणत्वादिकं तु ब्रह्मण्याविद्यकं अविद्यादशायां स्थित्वेव कल्प्यत इत्यर्थः एतच्चाक्षिप्य समाहितं वार्तिके नन्वविद्यावदिष्टं चे द्ब्रह्मदोषो महानयं निरविद्ये च विद्याया आनर्थक्यं प्रसज्यते न अस्याविद्येत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्पते ब्रह्मद्वारा त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते इति श्रुतिश्च नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नोव्योमापरो

श्रीशुक उवाच भूतग्रामस्य कर्तारं कालज्ञानेन निष्ठितं ॥ ब्राह्मणस्य च यत्कृत्यंतं द्रवान्वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥ भीष्म उवाच तस्मै प्रोवाच तत्सर्वं पिता पुत्राय पृच्छते ॥ अतीतानागते विद्वान्सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १० ॥ व्यास उवाच अनाद्यंतमजं दिव्यमजरंध्रुवमव्ययं ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे संप्रवर्तते ॥ ११ ॥ काष्ठानि मेषादशपंचचैव त्रिंशत्तुकाष्ठा गणयेत्कलांतां ॥ त्रिंशत्कलश्चापि भवेन्मुहूर्तो भागः कलाया दशमश्रयः स्यात् ॥ १२ ॥

यदिति सृष्टेः प्राग्वस्तु दत्तमनुरुध्य असत्सद्रजःशब्दितानां आनुमानिकानां शून्यप्रधानपरमाणूनामिव श्रौतस्य परव्योमशब्दितस्य जगत्कारणस्याप्यसत्त्वमाह तस्माद्युक्तमेव ब्रह्मणि अनाद्यंतत्वादिविशेषणं ॥ ११ ॥ कालज्ञानेन निष्ठितमिति द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह काष्ठेति अत्र तस्माद्यत्कलात्मकं मन इत्युपसंहारात् कलाकाष्ठादिव्यं जकं यद्यत्तं सूर्यादिपदार्थजातं तत्सर्वमनोमात्रमित्यवगतेः कृतत्रेतादिरूपमपि तदेव स त्वादिगुणतारतम्यात् तथामानुषैतृकदैवब्राह्मणामहोरात्राणामुत्तरोत्तरं प्रमाणाधिक्यमपि सत्त्वोत्कर्षादेव तदपि अस्मद्दृश्यपेक्षमेव तत्रत्यानां तु तदस्मदीयघटीमात्रमेव एतदेवरेवत्यर्थं वरार्थिनारैव तकेन ब्रह्मलो कस्थेन मुहूर्तमात्रत्वेनानुभूतः कालोलौकिकानामनेकसंवत्सरसंमितो व्यतीत इत्युपाख्यानेन व्यक्तीकृतं पुराणेषु तस्मात्स्वस्वदृष्ट्या सर्वोपि सुखी स्वल्पायुर्दुःखी चिरायुः साधारणदृष्ट्या तु पापिनामल्पमायुः क लिप्राधान्यात् इतरेषां द्वापरादिप्राधान्यादधिकमिति विवेकः तस्मात्कालजयार्थं मनोनिपहेणात्मैव शरणीय इत्यध्यायतात्पर्यं अक्षरार्थस्तु भागः भगः सूर्यः तत्संबंधी कलायाः दशमोऽंशस्तेन सहितः त्रिंशत्क लोमुहूर्तः स च सूर्यस्य उदयादुदयांतरपर्यंतं यावान्कालस्तस्य षोडशोऽंशः पादो न नाडी चतुष्टयात्मकः तस्यापि दशमांशः सार्धं द्वाविंशतिपलात्मकः एतेन अष्टादशानि मेषास्तुकाष्ठा त्रिंशत्तुकाः कलाः त्रिंशत्कलो मु हूर्तस्तु त्रिंशद्वा न्यहनीतुते इत्यादिलोकप्रसिद्धक्रमः प्रतिमुहूर्तं सार्धं पलाधिक्यात् स्थूल इति ज्ञेयं कलातु षोडशो भाग इत्यमरः अन्येतुकाष्ठात्रयाधिकास्त्रिंशत्कलाः मुहूर्त इति व्याचक्षुः ॥ १२ ॥